

Др Драгана КУЈОВИЋ
Историјски институт Црне Горе

ИСЕЉАВАЊЕ МУСЛИМАНСКОГ СТАНОВНИШТВА ИЗ ЦРНЕ ГОРЕ
НАКОН БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА (ЗАПАЖАЊА О ПЉЕВЉИМА
КАО ЈЕДНОМ ОД ИСЕЉЕНИЧКИХ ПРАВАЦА ТОГ ВРЕМЕНА)

АПСТРАКТ: У овом раду представићемо запажања о Пљевљима као миграционом правцу на основу истраживања у неколико радова, насталих у различитим периодима. Пљевља и околина, када је ријеч о исељавању муслиманском становништва из Црне Горе након Берлинског конгреса, насељавани су било као непосредни исељенички правац за избјеглице из Црне Горе, било као миграционо стјечиште за избјеглице из Босне, односно муслимане из Црне Горе који су били избјегли најприје у Босну

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Пљевља, исељавање, Берлински конгрес, муслиманско становништво, избјеглице

У литератури је неријетко писано о избјеглиштву као о феномену, било из искуства самих прогнаника, било посматрача, али је у сваком поједином случају неизбјежно указана пажња на ову појаву као трагичну и за појединца и за народ у цјелини. Према ријечима Симон Веи, исељавање, као одрицање оног оквира у којем постојимо, представља поуздан начин да се тај оквир укине и човјек и његов живот сломе¹.

Период након међународног признања Црне Горе 1878, њеног потпуног осамостаљења и територијалног проширења означен је и као вријеме када су покренуте велике сеобе муслиманског становништва према унутрашњости Турске, и то према сусједним областима на сјеверу и Албанији. Захваћени су сви слојеви овог становништва, које је у страху од могућег насиља нових власти и губитка повластица заувјек, у дугим поворкама, на-

¹ Simon Vei, *Ukorenjivanje*, 1994

пуштало своје домове, одлазећи у непознато, умирући од глади, немаштине и болести на дугим путовањима. Ојађени и несретни, искоријењених и измјештених живота, у новим срединама били су суочени с неизвјесношћу, неразумијевањем и солидарношћу кратког даха, изложени сваковрсним понижењима, ниподаштавању и врло често потпуном утапању и губитку некадашњег идентитета. Овај исељенички покрет или догађање је врло често или занемариван или недовољно и спорадично споменут и обрађен. Мухацири или мухацири, представљали су релативно нову социјалну категорију муслиманског становништва на овим просторима, која је трагом људске патње и тешком судбином исељених злосретника дубоко обиљежила одраз војних похода и политичких одлука у другој половини 19. и почетком 20. вијека. Иза себе су остављали дуго стицану имовину и у већини као сиротиња одлазили и насељавали се тамо гдје им се чинило да су заштићени и довољно безбједни да несметано живе онако како су то чинили вијековима.

Радови који имају за тему проблем исељавања муслиманског становништва могу се подијелити у двије групе: а) истраживања која се баве судбином мухацира, правцима њиховог кретања, разлозима исељавања и уопште, различитим чиниоцима овог догађања; б) истраживања која се баве проблемом исељавања муслиманског становништва као полазном чињеницом која је подразумијевала напуштање обрадивог земљишта и непокретности од стране некадашњих власника, што је за последицу имало обрнути процес - настањивање црногорских православних насељеника.

У овом раду представићемо запажања о Пљевљима као миграционом правцу на основу истраживања у неколико радова, насталих у различитим периодима. Ђоко Д. Пејовић у студији *Политика Црне Горе у Затарју и Горњем Полимљу 1878-1912.*² проблем муслиманских избјеглица пристиглих у пљеваљских крај обрађује у поглављима *О структури становништва, Аграрни односи у Затарју, Насељавање мухацира, Досељавања у Црну Гору.* У првом поменутом поглављу указује се да су се „најмасовније муслимани усељавали у Санцак из Босне, Херцеговине, Црне Горе и Србије послје Берлинског конгреса. Њиховим доласком са новцем од продатих имања, у градским насељима Санцака стварао се нови трговачки елемент на штету српског, који је потискиван насиљем ага и бегова што су имали власт у својим рукама... Крајем априла 1882. дуж Таре, према Пљевљима, налазило се око 300 досељеника, који су из Херцеговине и Босне дошли због злостав-

² Историјски институт, Титоград, 1973

љања жандарма, а од половине јуна до краја августа исте године из окупираних покрајина прешло је у Санцак “око хиљаду избеглица”. Крајем јануара 1883. саопштено је да су се у Санцаку нашле 274 избјегличке породице, распоређене у варошима и околини од Пљеваља до Скопља“³ Сазнајемо да су „мухаџирске породице из Босне углавном насељаване у сјеверозападном дијелу Новопазарског Санцака, поред Таре и Ћеотине, а ишли су ка Лиму и преко њега“⁴. Интересантно је Пејовићево запажање да је муслиманско становништво које је тада досељавано у почетку рјеђе нарушавало структуру српских села, већ су крчили необрађену земљу, али да је касније углавном стјешњивало српске комплексе, односно дијелове простора „поред путева, војничких караула и тамо гдје је било иоле мијешаног становништва“⁵, чиме су задовољавали циљ младотурског програма да се изврши отоманизација европског дијела Турске, односно да ће се „насељавањем мухаџира међу српским становништвом обезбиједити миран развитак Турске на штету српских маса у граду и на селу, које су тежиле свом ослобођењу“⁶. Од анексије Босне и Херцеговине, према Пејовићевим наводима, у пљеваљској кази је од укупно 246 породица насељених у пљеваљском мутесарифлуку, 190 породица је било насељено у пљеваљској кази⁷. У поглављу *Насељавање мухаџира* читамо да је ово насељавање обављано током 1909, 1910. и 1911. и мухаџирима су аге и бегови све чешће продавали своје чифтлуке. Крајем 1909. год, према Пејовићевом истраживању, “требало је да се у ближој околини Пљеваља насели 130 мухаџирских породица из Босне – на штету старосједјелачког становништва које је тешко живјело на читлуцима“⁸ Закључује да је било „очигледно да је младотурски режим тежио да својом политиком отоманизације земље српски живаљ у Санцаку што прије замијени муслиманским, који је у све већим групама напуштао Босну“⁹. Истиче податке из 1912. према којима је турска власт „откупљивала земљу у околини Пљеваља, ради насељавања мухаџирских породица које су долазиле из Босне“¹⁰.

³ Токо Д. Пејовић, *Политика Црне Горе у Затарју и Горњем Полимљу 1878-1912*, Историјски институт, Титоград, 1973, 19

⁴ Ибидем

⁵ Ибидем

⁶ Ибид, 18-19

⁷ Ибид, 19

⁸ Ибид, 68

⁹ Ибидем

¹⁰ Ибид, 69

Ејуп Мушовић се овим сеобама бави у својих неколико радова, од којих издвајамо рад под насловом *Мушовић*¹¹ и, објављен у историјским записима 1981. затим рад објављен пет година касније *Црногорски мухаџири и њихова кретања*¹² и монографску публикацију објављену 1997. године под насловом *Муслимани Црне Горе од пада Зете (1499)* (Музеј „Рас“, Нови Пазар). Најприје, исељавање муслимана обрађује у једном од поглавља у писању о породици Мушовић, њеном поријеклу и кретању. Аутор говори о представницима турске власти Мушовићима, беговима, агама и капетанима Никшића, инсистирајући да је њихово могуће везивање за турско поријекло засновано искључиво на једној легенди, да је ово презиме црногорско-муслиманско и да је њихово поријекло словенско. У поглављу о кретањима породице Мушовић описане су миграције не само ове породице након Берлинског конгреса већ и других муслиманских породица из Никшића и Колашина, указујући да су се у Доњем Колашину, Вранешу и Шаховићу „Мушовићи и други колашински Муслимани задржали све до 1924. Тада су дефинитивно напустили те крајеве“¹³. Занимање за судбину једне породице биће нешто касније замијењено Мушовићевим занимањем за општи проблем мухаџирске судбине и њихових исељеничких праваца у горе поменутом раду. Полазећи од запажања да су муслимани југословенских земаља били мало покретљиви до 1878. и да је одлукама Берлинског конгреса означен „почетак већих и трајнијих кретања муслиманског становништва у југословенским земљама и њихово исељавање из њих“¹⁴, аутор закључује да је „у маси исељеника-мухаџира било највише муслимана – исламизираниог словенског света“¹⁵, али да су се „у време када су желели да се иселе у Турску, себе сматрали Турцима“¹⁶. У наставку сазнајемо о разлозима исељења никшићких мухаџира, затим је у посебном поглављу издвојено писање о колашинским и посебно доњоколашинским мухаџирима. Аутор, коректно узимајући у обзир и да су се и сами Црногорци исељавали у великом броју, закључује да је „тако бројним исељавањем црногорског и муслиманског становништва из Црне Горе у другој половини XIX века ублажена, да не кажемо у знатној мери решена економска ситуација у Црној Гори. Иза исељеника су остали земља, трговачке и занатлијске радње и огроман део имовине. Особито је

¹¹ ИЗ, 1981/2 (XXXIV), стр. 87-102

¹² ИЗ, 1986 (XXXIX), бр. 1-2, стр. 139-157

¹³ *Мушовићи*, 95

¹⁴ *Црногорски мухаџири и њихова кретања*, 139

¹⁵ Ибид, 140

¹⁶ Ибид, 141

тога остало иза муслимаиских исељеника¹⁷. Кретање или лутање мухацира, односно правци њихових сеоба, обрађени су у поглављу, насловљеном не без горчине, *Скитања мухацира*, уз истицање да данас у Турској живи више од „два милиона муслимана – потомака југословенских мухацира“¹⁸ и да је једини балкански владар који је „настојао да задржи муслимане црногорски књаз Никола. Међутим, црногорски муслимани су ипак исељени, управо баш за владе књазе Николе, изузимајући оне крајеве који су припадали Санџаку“¹⁹. Књаз Никола, према ријечима аутора, поред свих залагања, „није могао да одоли притиску јавности, могуће и спољне, и настојањима да се Муслимани иселе“²⁰. У књизи *Муслимани Црне Горе од пада Зете (1499)* обједињени су резултати истраживања у претходна два рада за период након Берлинског конгреса, и то у поглављу *Берлински конгрес и његове последице, миграције муслимана Црне Горе*. Сазнајемо, као и на основу претходних Мушовићевих радова, да је постојало више исељеничких праваца, од којих је један ишао према Босни, гдје су се придружили отпору босанских муслимана аустругарским окупационим снагама, и према Новопазарском санџаку и преко њега даље ка Македонији и унутрашњости Турске. По санџачким градовима биле су формиране посебне махале, које су називали мухацирским или никшићким, према поријеклу пристиглих насељеника. Многе муслиманске породице напустиле су Босну послје окупације 1878. као и након анексије 1908. и према изворима, које Мушовић уредно наводи, насељавали се на „мерајама и сточним испустима Пљеваљске, Пријепољске и Нововарошке казе“. Према његовом казивању, већ „крајем прошлог столећа у Пљевљима је било настањено 464 мухацира, згруписаних у 80 домаћинстава, који су овамо побегли из Колашина. Већина је била распоређена по селима као чивчије на поседима пљеваљских бегова и ага“²¹

Проблем исељавања муслиманског становништва из Црне Горе крајем 19. вијека разматран је и у раду Сафета Банџовића *Исељавање муслиманског становништва из Црне Горе у 19. столећу*²², у којем указује да су се у пљеваљском срезу у великом броју настањивали мухацири из Колашина и да је у Пљевљима било „80 њихових домова са 464 лица“²³. Овај податак, који налазимо и у претходно поменутом Мушовићевом раду, преузет је из *Из-*

¹⁷ Ибид, 147

¹⁸ *Црногорски мухацири и њихова кретања*, 154

¹⁹ Ибид, 155

²⁰ Ибид

²¹ *Муслимани Црне Горе од пада Зете (1499)*, Нови Пазар, 1997, 131

²² Алманах, 7-8, Подгорица 1999, 133-174

²³ Ибид, 173

вештаја о стању у округу пљеваљском 1913. тадашњег окружног начелника из Пљеваља Милорада Јовановића, који је приредио за штампу Бранко Перуничкић и објавио у Историјским записима (3-4, стр. 515-533) 1962. године. Аутор овог извјештаја истиче да су најстарији насељеници у срезу пљеваљском, „па и у самим Пљевљима“, били из Колашина (подразумијевајући „предео између горњег тока реке Таре и Бродарева на Лиму“), али у овом податку, иако би се могло претпоставити онако како су поменути аутори закључили, није прецизирана вјерска, односно национална припадност ових насељеника. Након што установљава да је ријеч о најстаријим насељеницима, слиједи указивање да је „Колашин сад за време рата јако настрадао, јер су многе куће погореле и попљачкане, те су се многи његови становници, тражећи крова над главом, привремено настанили у Пљевљима и околини. У самим Пљевљима било је 80 домова са 464 душе. Како је настало прољеће, почели су се враћати на своја ранија огњишта“²⁴. У наставку овог податка наводи се и да у округу има приличан број „новијих насељеника из Босне, тзв. мухаџира“ и да их у срезу пљеваљском има 400. Истиче да су Турци „под нарочитим концесијама у овим крајевима допуштали насељавање мухаџера, који су заузимали и земље, дотле експлоатисане махом од хришћана“²⁵. Банџовић наводи и извјештај са јаворске царинарнице из 1890. године, у којем је „истицано како Аустро-Угарска јако покреће “мухамедански елемент из Босне и Херцеговине у Новопазарски санџак, а са друге стране Колашинци измичу се од црногорске границе, те се и они амо настањују, а српскоме елементу долази душа у конопац и више му на овај начин није могуће живети. Навала Турака из Босне и Херцеговине и Колашина је тако велика да се већ немају хје смештати“²⁶ Према Баџовићевим истраживањима иселјавање муслимана из Босне и Херцеговине је „највећим дијелом ишло преко Пљеваља, па је овај град нарастао на 20. 000 становника“²⁷. Биле су формиране мање чаршије у средиштима свих већих махала. У Банџовићевом раду налазимо и интересантан податак да су се у Никшић, између осталих, населиле и православне породице из околине Пљеваља²⁸

²⁴ Бранко Перуничкић, ибид 522

²⁵ Ибидем

²⁶ Сафет Банџовић, ибид, 173

²⁷ Ибид, 172

²⁸ Ибид, 154

У сваком случају, у овим радовима показао је да су Пљевља и околина, када је ријеч о исељавању муслиманском становништва из Црне Горе након Берлинског конгреса, насељавани било као непосредни исељенички правац за избјеглице из Црне Горе, било као миграционо стјечиште за избјеглице из Босне, односно муслимане из Црне Горе који су били избјегли најприје у Босну. Аутори чија смо истраживања покушали да представимо у овом раду дају обиље података који ће бити од велике помоћи будућим истраживачким настојањима која би у слојевитом опису ових миграција уважила и међусобно компарирала претходна достигнућа и уз потребну научну, политичку и националну дистанцу остварила обухватне увиде у фондове релевантне архивске грађе.

Резиме

Период након међународног признања Црне Горе 1878. њеног потпуног осамостаљења и територијалног проширења означен је и као вријеме када су покренуте велике сеобе муслиманског становништва према унутрашњости Турске, и то према сусједним областима на сјеверу и Албанији. Били су захваћени сви слојеви овог становништва, које је у страху од могућег насиља нових власти и губитка повластица напуштало своје домове. Радови који имају за тему проблем исељавања муслиманског становништва могу се подијелити у двије групе: а) истраживања која се баве судбином мухадџира, правцима њиховог кретања, разлозима исељавања и уопште, различитим чиниоцима овог догађања; б) истраживања која се баве проблемом исељавања муслиманског становништва као полазном чињеницом која је подразумијевала напуштање обрадивог земљишта и непокретности од стране некадашњих власника, што је за посљедицу имало обрнути процес - настањивање црногорских православних насељеника. Аутори чија смо истраживања покушали да представимо у овом раду дају обиље података који ће бити од велике помоћи будућим истраживачким настојањима која би у слојевитом опису ових миграција уважила и међусобно компарирала претходна достигнућа

PhD Drgana KUJOVIĆ

EMIGRATION OF THE MUSLIM POPULATION FROM MONTENEGRO
AFTER THE CONGRESS OF BERLIN (NOTES ON PLJEVLJA AS ONE
OF THE MIGRATORY ROUTES OF THE TIME)

Summary

The period after 1878 – when Montenegro attained complete independence, expanded its territory and gained international recognition – was a time when there was significant migration of the Muslim population to mainland Turkey, i.e. the bordering regions towards the north and to Albania. With all layers of society affected, Muslims left their homes due to fear of possible violence from the new government and the loss of privilege. Articles that deal with the problem of the migration of the Muslim population can be classified into two groups: a) studies that examine the fate of the Muhajirun, the routes they took, reasons for migration and the various components of this event in general; and b) studies that take the migration of the Muslim population, that is, the abandonment of arable land and real estate, as the starting premise for the ensuing consequence: the settlement of Montenegro's Orthodox Christian population. The authors whose work we present here offer an abundance of data. The cross examination and analysis of this data would be of great use to future research efforts.